

**HISTORY OF UKRAINE**

UDC 725.1(477.51)Батурын«17»

**MARINA O. GERASKO**

National Historical and Cultural Preserve "Hetman Capital", PhD (History) (Ukraine)

**ARCHITECTURE OF BATURYN GOVERNMENT BUILDINGS OF XVII CENTURY**

**Abstract.** *The article examines the development of civil architecture in Ukraine-Hetmanate on the example of Baturyn architecture government buildings of the eighteenth century, features of its location and construction. At Hetmanate period there was extensive construction of buildings of different functional types, including civil or administrative buildings, which eventually played an increasing role compositional central city squares. In XVIII century there was marked by the fact that along with the construction of them local landmarks – churches and bell towers, massively built office buildings, city councils, town halls, shelves and Centesimal Office of the Courts. Of that time massive urban development was mainly manor, wooden, one-story, with a predominance popular types of housing. The best examples of wooden construction were in those places where rampant carpentry and had their masters. As Ukrainian wooden building played an important role style, there were two: classic and illusional.*

*Urban wooden building arose under the influence of social and economic relations, so the building was different from agriculture. General location plan and external forms of urban homes had the most features masonry construction of the Renaissance. In Ukraine in XVII-XIX centuries. widely used construction method foursquare log cabins – cage.*

*Researchers note that in Baturyn the largest and most interesting for its construction was the Provincial Courthouse. It was a wooden structure with projecting chambers. The plan is asymmetrical, the longitudinal axis of the composition of which were office, porch, porch, whereby left side was shorter. The paper also considered wardroom (Cossack) at Baturyn civil court, which was called "Particular Structure" and had 3 rooms and porch. This room was with a thatched roof. It was 4 doors, windows 8 and was added with some small pantry door.*

*Certainly interesting for researchers is building of Baturyn centesimal office. Scientists believe that it was similar to Chernihiv centesimal office and belonged to the category of buildings, which were divided into five chambers: porch, hallway, office, and prysudstvenna prison. But Baturyn prison facilities were separate, and in the office, which was to be a prison - was a place reserved for the archive. In terms of building Baturyn centesimal office – square, divided into three parts: in the center of the hall, the left and right wing cross fingering is divided in two partitions each. It was heated by twostoves that were probably covered with tiles, like the vast majority of contemporary stoves in gross and government buildings. This study established the administrative structures described heating and interior, studied business and special auxiliary buildings, analyzes building materials used to construct adminustanov and outlines the prospects for further study of the problem.*

**Keywords:** *Baturyn, architecture, government buildings, district court, squadron office, building materials.*

**ГЕРАСЬКО М.О.**Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця",  
кандидат історичних наук (Україна)**АРХІТЕКТУРА БАТУРИНСЬКИХ УРЯДОВИХ БУДІВЕЛЬ XVIII ст.**

**Анотація.** *У статті досліджується розвиток цивільної архітектури України-Гетьманщини на прикладі архітектури батуринських урядових будівель XVIII ст., особливості їх розташування та побудови; встановлено розміри адміністративних споруд, охарактеризовано систему опалення та інтер'єр, досліджено допоміжні господарські та*

особливі будівлі, проаналізовано будівельні матеріали використані для спорудження адміністанов, а також окреслено перспективи подальшого дослідження проблеми.

**Ключові слова:** Батурин, архітектура, урядові будівлі, земський суд, сотенна канцелярія, будівельні матеріали.

**ГЕРАСЬКО М.А.**

Национальный историко-культурный заповедник «Гетманская столица»,  
кандидат исторических наук (Украина)

## АРХИТЕКТУРА БАТУРИНСКИХ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ СТРОЕНИЙ XVIII в.

**Аннотация.** В статье исследуется развитие гражданской архитектуры Украины-Гетманщины на примере архитектуры батуринских правительственных зданий XVIII в., особенности их расположения и построения; установлены размеры административных зданий, охарактеризована система отопления и интерьер, исследованы вспомогательные хозяйственные и особые здания, проанализированы строительные материалы использованы для сооружения админучреждений, также намечены перспективы дальнейшего исследования проблемы.

**Ключевые слова:** Батурин, архитектура, правительственные здания, земский суд, сотенная канцелярия, строительные материалы.

Дослідження архітектури урядових будівель – досить цікава тема, вивченням якої, починаючи з ХІХ ст., займалися такі визначні особистості, як С. Таранушенко, Д. Антонович, Хв. Вовк, А. Адруг, В. Вечерський та ін. На прикладі архітектури батуринських урядових будівель, які були споруджені у ХVІІІ ст., автор намагалася також зробити невелике дослідження в цій галузі.

У добу Гетьманщини широкого розвитку набуло спорудження будівель різних функціональних типів, у тому числі громадських або ж адміністративних споруд (Вечерський, 2001: 142), які з часом відігравали все більшу композиційну роль центральних міських майданів (Вечерський, 2001: 88). ХVІІІ ст. на Лівобережжі ознаменувалося тим, що поряд зі зведенням на них міських доміант – церков та дзвіниць, масово споруджувалися адміністративні будівлі: магістрати, ратуші, полкові та сотенні канцелярії, суди (Вечерський, 2001: 151). Тогочасна масова міська забудова була, в основному, садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням народних типів житла (Вечерський, 2001: 88). Найкращі зразки дерев'яного будівництва були в тих місцях, де процвітало теслярство та були свої майстри (Українська культура, 1993: 270).

В українському дерев'яному будівництві важливу роль відігравали стилі, їх було два: класичний та ілюзійний. Останній полягав в тому, що стіни будівлі доверху були трохи вужчі, ніж внизу і мали нахил всередину, що ілюзійно, зорово робило будівлю стрункішою і вищою (Таранушенко, 2011: 61). У масовому будівництві впродовж тривалого часу панували місцеві архітектурні традиції. Архітектор був лише виконавцем, технічною силою в руках замовника – парафіяльної громади, приватної особи чи представника генеральної старшини. Саме замовник диктував усе – "... а креслення і пропорцію – як зволить пан Гетьман" (Вечерський, 2008: 66).

Цивільне будівництво в Україні в той період було сферою живої активної творчості теслярів-будівельників. Не кожен з них мав належну освіту чи міг користуватися циркулем та лінійкою. Проте ці люди якимось чином змогли побудувати на папері проекти та плани майбутніх споруд, якими користувалися робітники на будівництві. Такі кресленики свідчать про те, що у їхніх розробників було високорозвинене почуття ритму, архітектурної логіки й гармонії як у цілому, так і в окремих деталях. Тому і є цілком закономірним той факт, що майстри із народу зводили споруди, які нічим не різнилися від праць архітекторів

із фаховою архітектурною освітою (Таранушенко, 2013: 64). Професія архітектора впродовж століть зазнавала значних змін. Поряд з володінням успадкованими навичками, що ретельно оберігались корпораціями будівничих (розмітки плану будівлі за допомогою кілочків, шнура та інших мірних інструментів, систем пропорційних побудов тощо), архітектор мав бути людиною вченою. Будівництвом значних споруд керували освічені й досвідчені фахівці, яких у давнину називали горододільцями, а з XV ст. – архітекторами; вони вже тоді були відомі за своїми проектами – креслениками та моделями (Вечерський, 2001: 68). Освіту архітектора в той час можна було здобути лише за кордоном. Син Миколи Ханенка Василь також виявив бажання вивчати геометрію та архітектуру, навчаючись за кордоном (Путро, 2008: 76).

Починаючи з середини XVIII ст. у Київській Академії почали викладати архітектуру в курсі математичних наук. Відтоді архітектор перестав бути підприємцем, підрядником, муляром, а став проектувальником і керівником будівництва (Вечерський, 2008: 65, 67). В ті часи існувало також поняття “гезель архітектури”, тобто будівельний підмайстер або постачальник будматеріалів. Такі люди втілювали в життя авторські задуми архітекторів – це були художники, майстри – сніцарі, тинькувальники та люди інших будівельних професій (Вечерський, 2008: 67). В будівництві почали вживати запозичені німецькі терміни такі, як дах, груба, шибка, ганок (Таранушенко, 2011: 26).

Впродовж тривалого часу для будівництва вживали переважно дерево – недовговічний будматеріал, в порівнянні з яким каміння і цеглу використовували дуже рідко, “а коли приймемо під увагу той факт, що пам’ятники цивільного будівництва, куди менше дбайливо зберігалися й з більшою безоглядністю нищили... то зрозуміло, чому так часто доводиться нам нині, замість живими пам’ятниками, користуватися хроніками, споминами сучасників, а в виїмково щасливих випадках збереженими рисунками пам’ятників”. “Тому-то з такою приємністю записуємо кожен, хоч би й найскромніший причиною до пояснення обличчя нашої цивільної архітектури” – зазначав С. Таранушенко (Таранушенко, 2011: 238).

Міське дерев’яне будівництво постало під впливом соціальних і господарських відносин, тому й було відмінним від будівництва сільського. Загальне розташування, план і зовнішні форми міських будинків мали найбільше ознак мурованого будівництва доби Ренесансу. Такий дім був, звичайно, дуже вузький і довгий. І своїм вузьким причітком виходив на вулиці, де було, згідно з приписом Магдебурзького права, лише по два-три, рідше чотири вікна. Вздовж цілого дому (по середині чи збоку) йшов довгий прохід, що проводив надвір (Українська культура, 1993: 269).

В Україні у XVII-XIX ст. широко застосовувався метод будівництва квадратним зрубом – кліткою. Проте, точні квадратні зруби в тогочасному будівництві при нинішніх дослідженнях зустрічаються нечасто. Буває так, що одна пара протилежних стін зрубу товща другої пари на товщину одного або двох кінців. Але ж ця різниця незначна, бо без промірювання, візуально такі зруби сприймаються як квадратні. Геометрична правильність і точність форми зрубів залежали від пильності і кваліфікації майстра-будівельника: більш кваліфікований і художньо обдарований проводив роботу якісніше, менш кваліфікований чи недбалий залишав по собі перекошені та нерівносторонні зруби. Іншою причиною неякісного зрубу був поганий або меншої довжини будматеріал. Похибки у вимірах становили 1-4 вершки, що для будівлі в цілому не відіграло ролі (Таранушенко, 2013: 41).

Особливість розвитку української цивільної архітектури полягала в тому, що, незважаючи на різне функціональне призначення, споруди мали багато спільних рис як в об’ємно-плановій побудові, так і у вирішенні фасадів. Адміністративні споруди, житлові та господарчі будівлі були дуже схожі між собою. Зовнішнє оздоблення їх дуже скромне. Вони продовжили розвиток народного житла, головним чином типу “хата на дві

половини” та “хата з сіньми”. Тобто об’ємно-планове вирішення залишалося тим самим. Тому часто в спорудах, які будувалися як житлові, пізніше розміщувалися адміністративні установи (Адруг, 2008: 34). Таке планування стало настільки звичним для людей, що адміністративні будівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. своєю об’ємно-планувальною побудовою нічим не відрізнялися від житла (Адруг, 2008: 50). Будівлі становили собою видовжений зі сходу на захід паралелепіпед з двосхилим дахом з трикутними фронтонами – композиція українсько-національного житла. Величина кута при вершині даху такого будинку (так, як і в давньому поліському житлі) наближалася до 120 градусів (Адруг, 2008: 51).

С. Таранушенко вважав, що “зрозуміти й певно оцінити ту чи іншу пам’ятку можна лише тоді, коли ми будемо розглядати її не поза межами часу і місця, а в звичайному оточенні, в котрому вона виросла і вивчати на тлі тієї доби, виразницею котрої вона являється” (Таранушенко, 2011: 39). Для пізнання цивільної архітектури минулого залишилося одне і до цього часу не зовсім вивчене джерело – архівні документи. В Державному архіві Чернігівської області зберігається “Дело о всех состоящих в малой России казенных домах” розпочате 8 червня 1781 р. Таку реєстрацію урядових будівель було проведено в зв’язку з підготовкою реформи 1782 р., яка скасовувала адміністративний поділ на полки та сотні і на всю Україну було поширене “Положение о губерниях”. Оскільки на той час Батурин був сотенним містечком, а ще раніше – гетьманською столицею, відповідно тут були і урядові споруди. Дослідник української архітектури С. Таранушенко, опрацювавши вищезазначену справу, зазначав, що в Батурині з адміністративних споруд були суд земський, сотенна канцелярія, комора, соляний амбар, караульня при сотенній канцелярії, караульня і хата при суді земському (Таранушенко, 2013: 7) та казенний погреб (БСІ, 2009: 195). В описі Новгород-Сіверського намісництва за 1781 р. вказувалося, що в Батурині всі будівлі “публичного строения” були дерев’яними (БСІ, 2009: 191).

Згідно з судовою реформою 1763 р. кожен полк поділявся на два повіти, де й розташовувалися судові установи. По всій Україні-Гетьманщині у 10 полках було створено 21 повіт, у кожному з 9 полків по 2 повіти, а у Ніжинському полку утворилося 3 повіти – Ніжинський, Батуринський і Глухівський (Путро, 2008: 96). Відповідно до цього з компетенції сотенних канцелярій були вилучені судові функції і наприкінці 1763 р. було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські і гродські. Зокрема, земський повітовий суд розглядав справи про розподіл майна між родичами, боргові зобов’язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо (Путро, 2008: 95). В таких установах працювали земський суддя, підсудки, земські писарі, возний (Путро, 2008: 99). Підкоморський суд розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини (Путро, 2008: 99). Зі створенням Намісництва у 1782 р. суди земські були ліквідовані, але продовжували діяльність до 1786 р. (Чернігівщина, 1990: 158). Про те, що ці інституції відігравали важливу роль в тодішньому житті, свідчить значна кількість покоїв, якою вирізнялася ця установа серед інших (Таранушенко, 2013: 15). Широке повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень. В Генеральну канцелярію надходили пропозиції від полків “мнение от полков малороссийских” щодо їх будівництва. Зокрема від Батуринського повіту надійшла така пропозиція: “В Батурине для суда сделать комнат – по одну сторону для суда подкоморского – две, а напротив для суда земского – две, контору со всеми принадлежностями, в которой из своих комнат сделанными дверми подкоморий и судьи земские входят к заседанию имеют, для служащих при тех судах комнат две для архивы каменной небольшой гардиروب всего того з делованнем и воротами також и сундуками для дел на сумму 660 рублей, а взять оную положено в силе права книги Статута раздела 4, артикула 13 указываемого, устройка таковых домов з денег тех, кои особливим

постановленим учреждены, отвод же места в городе Батурине оставлено на рассмотрение” (Путро, 2008: 97). Судова реформа 1761-1763 рр. зумовила будівництво будинків для судів, в яких обов’язково передбачалось приміщення для архіву та вперше запроваджено посаду архіваріуса, який поряд з іншими працівниками суду складав присягу. К.Г. Розумовський надавав великого значення архівам, оскільки вважав, що саме вони, крім допоміжних, мають ще й науково-дослідницькі функції (Путро, 2008: 105-106).

Земські суди, як й інші адміністративні споруди, розміщувалися на центральних міських майданах, та про те, де саме містився земський суд і інші урядові будівлі в Батурині та який вони мали зовнішній вигляд, наразі не відомо, але автор зробить спробу реконструювати та відтворити їх в уяві читача.

Як зазначає С. Таранушенко, “в Батурині найбільшою та найцікавішою за своєю конструкцією була будівля суду земського”. Це була дерев’яна споруда з виступними покоюми. В плані вона асиметрична, поздовжню вісь композиції якої склали контора, сіни, ганок (Таранушенко, 2013: 55, 58), при чому ліва частина була коротшою, більш ніж на 1 метр і становила 10,42 м, права – 11,58 м. Висота стін суду земського 4 аршини, 4 вершки (13,02 м) (аршин 71,12 см – далі а.; вершок – 4,4 см – далі в.), а висота даху – 4 а, 9 в (3,24 м) (Таранушенко, 2013: 40). Довжина приміщення суду становила 30 а, 15 в. (22 м), ширина – 11 аршин, 13 вершків (8,39 м) (автором встановлено, що ширина була саме такою, а не 9 аршин, 13 вершків (6, 97 м), як зазначалося в джерелах (БСІ, 2009: 194). До приміщення суду входили по ганках, які з чола мали фронтон і прикривалися двосхилим дашком (Таранушенко, 2013: 33). Довжина ганків 5 а, 8 в, ширина 4 а, 5 в. Приміщення суду мало сіни, “2 земские избы, прихожая земская изба и архив”. У виступних покаях була розміщена контора, довжина стін якої становила 7 а, 8 в, а ширина 4 а, 11 в (БСІ, 2009: 194) Всього у приміщенні земського суду було 8 дверей та 16 вікон на 8 шибок кожне (Таранушенко, 2013: 99) (автором було встановлено, що всього в будівлі було 16 вікон, а не 15, як зазначалося раніше (БСІ, 2009: 194), все приміщення опалювалось 4 грубами (БСІ, 2009: 194). Сіни були невід’ємним елементом для кожної без винятку урядової установи, бо із сіней зазвичай топилися груби. Через те, що будівля була з виступними покоюми, вона мала складну конструкцію даху (Таранушенко, 2013: 31, 36), величина кута при вершині якого становила близько 140 градусів. У всіх заможних установах, дах був критий драницями (Таранушенко, 2013: 35). Однозначно стверджувати, мала будівля фундамент чи ні – неможливо, але ж можна припустити, що він таки був. Адже, щоб потрапити до приміщення суду, необхідно було піднятися ганками, а потім, потрапивши через вхідні двері в приміщення, іншим (внутрішнім) ганком спуститись вниз: “в оном суде комнат 5, а вниз ганками, во всех оных строениях дверей 8, окошек 15 (16 – авт.), груб 4 ...” (БСІ, 2009: 194). Якщо фундамент у будівлі був, то вірогідно був цегляним, до того ж не надто низьким, бо будівля державної ваги не могла бути з призьбою. Варто зазначити, що для будівництва “особого строения” гетьман використовував цеглу місцевого виробництва (Путро, 2008: 55).

До речі, в приміщення суду можна було потрапити не лише через сінешні двері, але й через двері, що вели безпосередньо з двору в архівну кімнату. Мабуть, зайти в ці двері можна було також через ганки.

Відомості про час будівництва Суду земського в Батурині відсутні, але оскільки такі інституції почали діяти в Гетьманщині з 1763 р., то можна припустити, що суд земський будували в 1763 р. або ж він займав раніше збудоване приміщення. Варто зазначити те, що в 1759 р. для житлового будинку Розумовського з Великого Самбору було привезено готовий зруб, але оскільки він не сподобався гетьману розміщенням покоев, Г. Теплов порадив застосувати той зруб під Генеральну канцелярію та Генеральний суд, що мали знаходитись неподалік гетьманського заміського будинку в Батурині (БСІ, 2009: 177). Проте ці служби за часів Розумовського в Батурині так побудовані і не були (Генеральний

військовий суд в Батурині знаходився лише у 1669-1708 рр., потім його перенесли до Глухова) (Чернігівщина, 1990: 158), де він і залишався. Можливо будівельний матеріал з будинку, перевезеного з Великого Самбора, і був використаний для будівництва Суду земського чи Сотенної канцелярії в Батурині, але стверджувати цього не можна.

Джерела вказують на те, що будівля суду на час перепису у 1781 р. була у доброму стані, бо безпосередньо на плані зазначено, що “суд земской годной” (Таранушенко, 2013: 15; 99), інші ж вказують на те, що “оное строение старое” (БСІ, 2009: 194).

Також в Батурині при суді земському була хата. Її висота становила 3 аршини, 11 вершків, довжина 7 аршин, 11 вершків, ширина 8 аршин. Вона являла собою трикамерну будову, де всі покої були зіставлені в один ряд по довжині приміщення і мали однакову ширину, але різну довжину. Оскільки крайня камера ділилася переборкою (перегородкою) на дві частини, то хата являла собою чотирикамерне приміщення. Висота даху становила 2 аршини, 11 вершків (Таранушенко, 2013: 32, 47).

Мабуть, караульня (козача) при Батуринському суді земському звалася “особое строение”, яке мало 3 кімнати та сіни. Це приміщення було довжиною 17 аршин, 14 вершків, шириною 8 аршин, висота 3 а, 12 в, дах висотою 2 а, 10 в з солом’яною покрівлею. В цьому приміщенні було 4 дверей та 8 вікон, а також була прибудована невелика комора з одними дверима (БСІ, 2009: 194). Караульня (козача) при батуринському земському суді була мабуть такого ж типу, як при сотенній канцелярії, але зазначається, що сіни в ній були прохідні, тобто одні двері вхожі, інші вихожі (Таранушенко, 2013: 32).

Сотенні, як і полкові, канцелярії були органами старшинської адміністрації та мали значний вплив на сторони місцевого життя. В умовах існування в Україні-Гетьманщині полково-сотенного устрою (до 1781 р.) вони існували поряд з органами управління – магістратами і ратушами (Путро, 2008: 191). Сотенні канцелярії або правління – установи сотенної адміністрації діяли з другої половини XVII ст. (Чернігівщина, 1990: 293) до 1782 р., коли вони були ліквідовані разом зі скасуванням на Лівобережній Україні сотень як адміністративно-територіальних та військових одиниць (Чернігівщина, 1990: 766).

В той час, коли Батурин був гетьманською резиденцією (1750-1764 рр.), він, як і чимало інших містечок Гетьманщини, не мав свого окремого міського органу управління (магістрату, ратуші), що обумовлювало його значно більшу залежність від старшинської адміністрації (сотенної канцелярії), ніж магістратські і ратушні міста (Путро, 2008: 191). В компетенцію сотенних канцелярій входили адміністративні, військові і судові справи сотень (останні під час реформи Розумовського у 1763 р. були передані новоствореним судам – земському, гродському та підкоморському) (Чернігівщина, 1990: 158, 293). Сотенні канцелярії підпорядковувались полковим канцеляріям. Сотник здійснював військове командування сотнею, а також уособлював в собі адміністративну і судову владу на її території (Путро, 2008: 141). Під час відбудови Батурина К. Розумовським сотник Д. Стожок поряд зі своїми прямими обов’язками багато уваги приділяв безпосередньо будівництву гетьманської резиденції. З його рапортів до Генеральної військової канцелярії дізнаємося про те, що він керував постачанням робітників та будівельних матеріалів для зведення господарських споруд, постачанням провіанту для робітників батуринського цегельного заводу, прохав К. Розумовського полегшити тяжке матеріальне становища гончарів батуринського цегельного заводу (БСІ, 2009: 162-164, 171). На території Гетьманщини сотенних канцелярій було найбільше, отже, їх можна вважати типовою формою урядової установи. Це були дерев’яні приміщення з різною кількістю (три, п’ять) покоїв та різним їх призначенням (Таранушенко, 2013: 11). Впродовж 1758 р. в Батурині було побудовано декілька будинків для адміністративних установ, в тому числі канцелярію (Путро, 2008: 57). Батуринська сотенна канцелярія була подібна до Чернігівської сотенної канцелярії (Адрут, 2008: 58) і належала до тієї категорії споруд, які ділилися на 5 покоїв: сіни, прихожа, канцелярія, присутствена і

тюрма. Але в Батурині приміщення тюрми було окремим, а в канцелярії, де мала бути тюрма, було місце, відведене під архів (Таранушенко, 2013: 11; БСІ, 2009: 194).

В плані батуринська сотенна канцелярія – чотирикутна будівля, поділена на три частини: в центрі сіни, ліве та праве крило поперечними переборами, тобто перегородками поділене навпіл кожне. Сіни перегороджено навпіл. Висота сотенної канцелярії становила 4 аршини, 4 вершки, висота даху – 5 аршин (Таранушенко, 2013: 26, 40, 50), довжина споруди 20 аршин, 8 вершків, ширина – 11 аршин, 4 вершки, вкрита соломою (поверх драні – авт.), мала 7 дверей, 9 вікон, опалювалась двома грубами (БСІ, 2009: 194). Ці груби, ймовірно були облицьовані кахлями, як і переважна більшість тогочасних груб та печей в урядових будівлях. У канцелярії були стеля і підлога, призьба. На кресленні невідомого автора Батуринська сотенна канцелярія поєднує план з перекроєм, до задньої стіни плану домальовано поперечний двосхилий перекрій покрівлі, раніше покритий драницями, а на час перепису 1781 р. канцелярія вже була вкрита соломою (Таранушенко, 2013: 21, 34-36, 40). В містечках, де не було посади архітектора, під час вищезгаданого перепису, кресленики переважно виконували сотники. Всі кресленики батуринських урядових будівель ймовірно були виконані останнім батуринським сотником Микитою Смалявським (БСІ, 2009: 191; Блажко, 2010: 44-46). Зазвичай сотенні канцелярії було вмебльовано столами, лавками, ослонами (Таранушенко, 2013: 31), скринями, для освітлення приміщення в темну частину доби користувалися мідними ліхтарями (Адруг, 2008: 30-34).

Для охорони різних установ, супроводу та охорони арештованих використовувалися козаки (Путро, 2008: 158). “Караульні для козаків майже всюди містилися в звичайних за архітектурними формами та розмірами сільського типу жилих хатах. Це трикамерні будови, де рівновеликі квадратні або подібні до квадрату покої були зіставлені поруч в одну лінію в один ряд. В багатьох сотенних канцеляріях караульні розташовували безпосередньо в їхніх приміщеннях. В Батурині при Сотенній канцелярії караульня (козача) або тюремна хата займала окреме приміщення, де кімнати були розміщені в такому порядку: хата – сіни – комора. Висота її стін становила 3 а, 7 в. Довжина будівлі становила 21 аршин, ширина – 7 аршинів” (Таранушенко, 2013: 25, 41). Дах був заввишки в 2 аршини (БСІ, 2009: 194). Покрівля на ньому була земляна. Такі ж покрівлі були на коморі та соляному амбарі (Таранушенко, 2013: 36). В караульнях частіше була “вариста піч, чи проста і вариста”. Інколи вариста піч була з грубою, але в більшості побутовала архаїчна форма курної печі (Українська минувшина, 1993: 20), тобто нерідко караульні топилися по-чорному, бо там була “піч чорна вариста” (Таранушенко, 2013: 29), (курянка, піч по-чорному) (Українська минувшина, 1993: 20), або ж зазначається, що хата була чорна або курна (Таранушенко, 2013: 29). Курна хата мала піч без димаря (Адруг, 2008: 20). Якщо в звичайних хатах дим виводився на зовні через комин, бовдур, димар (Таранушенко, 2013: 30), то в курних хатах, де не було димарів, дим виходив через “димними” – незашиті верхи фронтонів причілку даху (Таранушенко, 2013: 38) із димника – спеціального отвору із засувкою у стелі (Українська минувшина, 1993: 20). В курних хатах робили, так звані, волокові вікна, що являли собою вузькі наскрізні отвори в стіні, які закривалися дерев’яними засувками – волоками (Українська минувшина, 1993: 21). С. Таранушенко зазначав, що “в чорних хатах в усіх стінах є дірки, які відчиняються для виходу диму в залежності від вітру” (Таранушенко, 2011: 26). Описуючи чорні хати, П. Чубинський вказував на те, що вони не мають світлиці і мають маленькі вікна, ширина яких в половині більша висоти. В тих хатах користувалися такими архаїчними освітлювальними пристроями, як посвіт, лучник і т. ін., які встановлювали біля вікна проти печі. Зі стелі, де залишали отвір над

посвітом, спускали трубу (комин, світільний комин), зроблену із хмизу або полотняного мішка, обмазаних глиною (Українська минувшина, 1993: 21).

При сотенній канцелярії була комора, довжиною 6 а, 6 в, шириною 6 а, 9 в, висота стін 3 а, 12 в, покрівля земляна висотою 2 а (БСІ, 2009: 195).

До батуринських казенних будівель також належав погріб. Це була будівля квадратна в плані, довжина стін становила 9 а, 9 в, висота 3 а, 12 в, він мав прибудову, так звану, “шию” довжиною 3 а, 10 в, висотою 3 а, шириною 3 а, 2 в. Дах висотою 3 а, 2 в, покритий дранню.

Варто приділити увагу методам, способам та матеріалам, що застосовувалися на будівництві дерев’яних урядових споруд. Урядові будівлі, за поодинокими винятками, були дерев’яними. Для будівництва використовувалися різні породи дерев, найчастіше сосна (“смолове” дерево), менш затребуваними були інші породи – осика, дуб, вільха, береза. Були випадки, коли на будівництві використовували мішані породи дерев (Таранушенко, 2013: 23-24). “У найбільш масовому дерев’яному будівництві, основним конструктивним матеріалом був сосновий, дубовий, липовий брус, обтесаний, найчастіше, на чотири канти” (Вечерський, 2001: 155). На побудову використовували кругляки, різане дерево, пластини (підтесані з двох боків і перепилані повздовж навпіл колоди (Таранушенко, 2011: 27), лоза. Різане дерево називалося “пиляним” чи “пиліованим”, тесане дерево (“тіос”), на закладку (забірку) стін часом використовували і тертиці (дошки). В окремих випадках будівлю зводили відразу з одного матеріалу, в одну в’язь і під одним дахом, а в багатьох інших випадках будівлі добудовувалися чи перебудовувалися з використанням різного матеріалу (різних порід дерева) (Таранушенко, 2013: 23-24). Для закладки рублених будівель використовувалися плениці – півкругляки чи плахи (Таранушенко, 2011: 25; Вечерський, 155).

Майже всі урядові будівлі були рублені іноді вони будувалися в одну в’язь, частіше ж – з окремих рублених кліток, сполучених сінми в шули. Зруби рубалися в “простий” (з остатком) і “складний” (без остатку) угол. В такому будівництві використовувалися “підкосичі”, що підтримували напуск стріхи на причілках. Рублення, як засіб будівництва було загальноновживаним. Але часто зі зрубом стіни частково або цілком виводилися в шули. Часом стіни сінешні між рубленими клітками закладалися в шули, кругляком, тертицями. Внутрішні переборки або перегородки в кімнатах робилися “в ставню”, “ставнею”, “всторч” (Таранушенко, 2013: 24).

Рублені хати вважалися ознакою заможності, а на Чернігівщині їх було багато (Таранушенко, 2011: 34). Хата – загальнопоширена на території України назва житлової споруди. Класичний тип українського житла мав розташовані по центру споруди сїни та по обидва боки від них житлова кімната та підсобні приміщення. Стіни хати зводилися з різних будівельних матеріалів, залежно від місцевих ресурсів та економічних можливостей забудовника. Давні традиції в Україні мали два типи конструкції стін: зрубний і каркасний. У північній полосі Лісостепу каркас заповнювали деревом та частково глино-соломою. Також в окремих випадках відстань між стовпами каркасу (слупами, шулами) закладали дерев’яними горбилями, які горизонтально закладалися в пази цих стовпів. Стеля підтримувалась повздовжніми балками (Українська минувшина, 1993: 18, 21-22).

В. Вечерський зазначає, що “цілу будову зводили з застосуванням тиблів з твердих порід дерева, без залізних цвяхів чи інших елементів. Спеціалісти пояснили це не браком заліза чи невмінням його використовувати, а конструктивно-технологічною доцільністю: залізні елементи, іржавіючи від вогкості, роз’їдали деревину, послаблюючи міцність і жорсткість конструкцій. Як підмурки використовували вертикально вкопані дубові стояни; під кінець доби почастишало застосування підмурків, мурованих із цегли чи каменю” (Вечерський, 2001: 155). Чубинський зазначав, що ліс на рублену хату вибирався такої довжини, що кожна деревина без стачки зарубувалася замком лише на кутах. Виведені



стіни клинцювалися й валькувалися; а коли глина на стінах просихала, її мазали разів зо два рідкою жовтою глиною, а як висихала зовсім, білили глиною або крейдою. Всі урядові будівлі зовні і з середини обов'язково обмазувалися глиною і білилися (Таранушенко, 2013: 23, 25), в деяких випадках стіни з середини часто вкривали розписами, стилістично близькими до розписів дерев'яних храмів (Адруг, 2008: 56). Для будівництва дерево обробляли в основному за допомогою сокири й пилки. Зрубане дерево очищували від гілок, а стовбур вивозили з лісу цілим або розпиляним на дошки чи бруси. У великих лісах на Півночі України зрубані стовбури котили або підвозили до річки та зв'язували гнучким гіллям чи корінням хвойних дерев у плоти. Підіймали сплавлені стовбури з річки на берег по двох стовбурах, покладених поперек на березі. Деревообробкою, переважно для будівництва, займалися теслярі. Основним їхнім інструментом була сокира, яка ще мала назву топір, гембель, теслиця чи тесличка (саме від цієї назви й утворилася професія тесля (тесляр) (Вовк, 1995: 67-68).

Великого значення надавалося влаштуванню дахів. Усі вони робилися високими, по дерев'яних кроквах чи кружалах, укривалися дерев'яними покрівельними матеріалами (гонтом, дранню, тертицями), черепицею й дуже рідко залізом. За деякими порівняннями гонт аналог шпону. Нерідко внаслідок нестачі коштів навіть муровані будівлі спершу могли укриватися соломою чи очеретом (Вечерський, 2001: 157). Крокви стягувалися бантинами, до них прибивалися легенькі (з жердин) лати, які запліталися хворостом і вкривалися поверх соломою (Таранушенко, 2011: 60).

У зонах, багатих на ліс, покрівельним матеріалом слугувало дерево (плахи, дрань, гонт) (Українська минувшина, 1993: 24). Хв. Вовк зазначав, що дерев'яні дахи з драні робили з досить тонких щепаних дощочок біля 50 см завдовжки, іноді й довших. Треба зауважити, що схожі дощочки, але не дрань, зветься гонта – такі самі дощочки, тільки коротші та вузчі. А ось для церковних покрівель використовували клинки з дубового дерева товщиною в два пальці, розміру трохи меншим, ніж гонта з розширеним і трохи заокругленим нижнім кінцем (Вовк, 1995: 104). В більш заможніших урядових будівлях дахи також покривали дранню – (“діор”, або “дъор”) – колотими дошками, довжиною в півтора сажени (сажень – 2,1336 м (БСІ, 2009: 706) і схили були висотою в дві чи навіть три драниці. Побутував метод покривання дахів “в лотоки” або “в лотоках”. В таких дахах нижні краї драниць входили у видовбаний в дереві паз (“лоток”). Там, де сходились краї драниць обох схилів, вповодж даху зверху клали видовбану знизу деревину – жолоб. Такий дах звався “крішка простая драная в лотоки під жолоб”. Чотирихилі дахи також вкривалися дранню. Конструкція таких криш, очевидно складалася з крокв і лат, до яких драниці пришивалися дерев'яними або залізними цвяхами. Старі дахи, якщо не вистачало коштів на заміну новою дранню, покривали поверх соломою або очеретом. Вживалися на покрівлю і шалівки (Таранушенко, 2013: 35-36). Драні дахи часто мали два схили (сотенна канцелярія та суд земський в Батурині). Причілки таких дахів були відкриті або закриті, адже хата вкрита дранню в Україні не завжди мала фронтон (Таранушенко, 2011: 24). Конструкція дахів з відкритими причілками мала назву “під столець” (Таранушенко, 2013: 35). Під Новгородом-Сіверським існувала пристань, куди прибували плоти (“плити”) “особенного дерева соснового, способного на дрань, кою здесь на пристани делают”, частину якої продавали на місці, а решту стругами та байдаками сплавливали вниз і вверх по Десні (Таранушенко, 2013: 67).

Найбільш поширеною конструкцією дахів в Україні була чотирихатна на кроквах, які кріпилися на вінці зрубу або повздожніх балках (платвах), покладених по верху стін. Також побутували двоххилі дерев'яні дахи, вони були зроблені накотом, на стільцях, на сохах. Дахи покривали, переважно, соломою, зв'язаною снопиками (куликами, котицями), а на Лівобережжі – розстеленою соломою (в натруску, під ліщотки, по-

простому під ногу) (Українська минувшина, 1993: 23; Українське народознавство, 1994: 464). Кістяк покрівлі складався з крокв, наріжниць та лат. До лат прив'язували кулики соломи, а наверх накидали солому м'яту або нем'яту і продавлювали її "півзинами". Крокви пришивалися дерев'яними тиблями до бруса, в якому були видовбані ліжка для крокв. Сніпки соломи колосками вниз в'язалися трійками й прикручувалися до лат перевеслами. Сніпки кладалися гузирем вгору. Солом'яна покрівля була натрушена в начос (Таранушенко, 2011: 23, 46, 56-57). Також солом'яна покрівля клалася вверх колосками.

С. Таранушенко зазначав, що в ті часи "місцями зберігався ще архаїчний спосіб покривати кришу землею. Батурицькі будівлі під земляною кришою мали поміж усіма будівлями найменш прикрі схили криші, і висота її ледве сягала двох аршинів. Земляну кришу батуринських будов певно на причілках підтримували рублені трикутні щити-фронти" (Таранушенко, 2013: 36). Земляна покрівля робилася з земляного насипу поверх плетеної з гілок та лози стелі (Таранушенко, 2011: 26). Як зазначав М. Гоголь у повісті "Тарас Бульба", на Передсіччі таку покрівлю мали кузні (Гоголь, 1971: 21), які були криті дерном (верхнім шаром ґрунту з трав'яним покривом, на Батурищині це переважно пирій – трава з розвиненим кореневищем).

Урядові будівлі найчастіше обігрівалися грубами, які намагалися ставити так, щоб їх можна було топити з сіней (Таранушенко, 2013: 29), чи кахляними печами, які були важливою частиною інтер'єру (Виногородська, Ситий, 2008а: 28). Кахлі для печей були орнаментальними чи сюжетними (Адруг, 2008: 56; Виногородська, Ситий, 2008b: 261-277). Вони використовувалися зелені (полив'яні) або білі чи прості (без поливи). На той час побутувала назва "піч зелена кахляна", "піч (чи груба) кахель зелених", "піч білих кахель", "кахліова біла" і т. д. (Таранушенко, 2013: 29). Можна припустити, що печі батуринських урядових будівель були облицьовані кахлями місцевого виробництва (Yakovenko, 2008: 339), адже відомо, що у Батурині у другій половині ХVІІІ ст. був побудований завод по виготовленню кахлів (Чернігівщина, 1990: 48; Герасько, 2013b: 14-15). Українські варисті печі та груби мали димозабірний пристрій (комин, шия, цівка), який розташовувався над припічком. Стінки комина печі лівобережного типу були поставлені на припічок у рівень з ним, так що припічок мав вигляд заглибленої площадки. Основу печі (опічки) робили з глино-соломи або з дерева (Українська минувшина, 1993: 21). Кожен комин зазвичай закінчувався димарем, який був винесений на дах. Димарі бувають найчастіше сплетені з лози (Герасько, 2013c: 129), зв'язані з очерету або збиті з дощок, чи зложені з цегли. Вони бувають до половини сіней або їх виводять аж на стріху. На Чернігівщині вони були дуже високими (Вовк, 1995: 104). В таких будівлях, як караульні (козачі) чи тюремні хати опалення робили дещо простіше, по-чорному. Такі хати звалися курні. Підлога звалася міст, поміст, пол. Вона не була необхідною приналежністю значного числа урядових будинків. Стеля (або ж потолок) – "потолок верхній" обов'язково перекривала всі покої, сіни часто не мали стелі. Потолки звичайно були рівні і виготовлені з дощок "різаних соснових" чи "смолових" (Таранушенко, 2013: 26-27).

В тому випадку, коли споруда була піднята на стояках чи фундаменти, на яких лежали підвалини, всередину неї можна було потрапити через ганок, тобто рундук (поміст) з одною чи кількома приступочками перед сінечними дверима, обведений з боків ганками (балясинами). В таких випадках уся така споруда звалася "ганки чи ганок" (Таранушенко, 2013: 33). По-іншому вони ще звалися крильце або калідор та надавали своєрідності традиційним типам хати (Українська минувшина, 1993: 19). У північній смузі України ганку або зовсім не було, або його заміняв невеличкий навіс над вхідними дверима (Вовк, 1995: 104). У хатах, "рублених із залишком", часто влаштувалися на різній висоті зрубу для підтримки ганків і галерей дерев'яні кронштейни, які вкривали тонкою глиняною обмазкою і білили крейдою так само, як і стіни. При цьому зовнішній вигляд кута будівлі нагадував частину мурованої споруди (Адруг, 2008: 51). Щоб потрапити до будівлі з призьбою, необхідно

було переступити поріг. Його зазвичай робили дуже високим, аби до сіней не могла потрапити вода після дощу або танення снігу (Вовк, 1995: 110).

Призьба у будівлі мала як практичне значення – захищала від холоду та вологи підвалини та нижні вінці зруба стін, так і художнє – як елемент ритмового оформлення чола будівлі. Призьби робилися з дощок в шулки та випліталися з лози (Таранушенко, 2013: 34).

Двері були невід’ємним елементом будь-якої споруди. При будівництві зрубно́ї будівлі, вивівши стіни на таку висоту, якою буде хата, в них прорубували вікна, а для дверей в підвалину вдовбували шули, які потім слугували лутками чи одвірками, куди навішували двері (Вовк, 1995: 102). Про розмір та вигляд дверей в урядових будівлях відомостей мало. За кресленнями можна судити, що відношення висоти до ширини дверей, як і в хатах ХІХ ст., 2:1 або близьке до нього (Таранушенко, 2013: 27). Двері робили переважно одноствулкові, широкі з візерунчастими петлями й замками та залізним окуттям (Адруг, 2008: 56). Вони здебільшого були дерев’яні прямокутної форми, з одним розтвором на залізних завісах. Для замикання слугувала задвірка – дерев’яний з нарізами зверзу брусок, який пересувався дерев’яним або залізним ключем, він мав таку конструкцію, що його кінець спускався під прямим кутом, коли його вставляли в маленький отвір в стіні біля дверей (Вовк, 1995: 110). Переважно всі двері відчинялися в сіни (Таранушенко, 2011: 25).

Оскільки слово “вікна” походить від слова “очі” (“вічі”), то спочатку вікна і робили круглі як очі (Таранушенко, 2011: 33). Нерідко вікна в урядових будівлях ХVІІІ ст. прорізалися, як у хатах того ж “класичного типу” ХІХ ст., на відстані рівній ширині вікна від кутка зрубу. За формою віконні просвіти “окончини” (шибки) були квадратові, волокові, вони вставлялися в віконні рами “оболончини”. Вікна переважно склили “стеклом аркушевим простим та стеклом аркушевим білої води”, або “оболонками” – “простого стекла круглими шибками”, “стекла простого круглого”. Таким матеріалом вікна склилися до середини ХІХ ст., потім скло такого типу зникає разом з гутами, де його виробляли (Таранушенко, 2013: 27-28).

Для скління вікон також використовували кругле або чотирикутне зелене скло. У простих селянських хатах робили вікна в залежності від величини придбаного скла. Звичайно вікна мали дві товсті майже зовсім непрозорі зелені шибки, нижня з яких піднімалась догори. Проте вікна у панських та урядових будівлях у середині ХVІІІ ст. були на чотири або шість шибок, нерідко їх склили листовим склом, тобто вони мали “шиби аркушові” (Вовк, 1995: 107). У своїй праці А.К. Адруг, зазначає, що віконниці виготовлялися з гутного скла в олов’яній оправі у вигляді круглих скелець в рамах з дерева (Адруг, 2008: 56). В деяких зрубних будівлях на їх зовнішній стороні на вікна навішували віконниці (ставні), які часто фарбували олійним розчином сажі (Таранушенко, 2011: 46).

Листове скло виробляли на той час в декількох повітах Чернігівської губернії. Найближчими до Батурина були Кролевецький, Конотопський та Глухівський, а в Олександрійській гуті (сучасний Семенівський р-н) виготовляли біле і зелене скло. На Крисківській гуті поряд з іншим виготовляли також віконне скло. Гути Чернігівщини виготовляли переважно віконне скло, яке можна було купити на ринках в межах губернії (Чернігівщина, 1990: 208; Герасько, 2013с: 180). В середині ХVІІІ ст. поблизу Батурина велося будівництво дзеркальної фабрики, але оскільки дзеркальні пластини на повітрі набували матового кольору (мабуть від надмірної кількості лужних солей у скляній масі), виробництвом дзеркал займатися перестали (Бондаренко, 2011: 94-95). Але можна припустити, що поряд зі склом, виготовленим на гутах Чернігівщини, такі листи використовували для скління вікон батуринської сотенної канцелярії та суду земського, адже скло – занадто крихкий товар, тому транспортувати його на далеку відстань було небезпечно.

Для будівництва батуринських урядових споруд використовували різні будівельні матеріали. З найближчих околиць привозили землю та ліс. Неподалік Батурина було чимало

лісів, але для будівництва дерево було гниле й не придатне, тому купували його на пристані в с. Устя (в усті ріки Сейм), куди воно сплавлялося плотами по Десні з новгород-сіверських лісів (БСІ, 2009: 191). На початок серпня 1759 р. було закуплено і привезено: соснових колод – 6510, дубових – 195 і липових – 180, також тесу – 4010 і більше 40 000 драниць, (БСІ, 2009: 173-174). Варто зазначити, що готові хати і комори, виготовлені зі зрубу, в той час можна було придбати у Нових Млинах (Таранушенко, 2013: 66). З середини літа 1752 р. до 1765 р. в Батурині працював лісопильний завод майстра І.Ф. Гіршбергера (Терех, 2008: 406-408; БСІ, 2009: 171), який дав змогу самостійно обробляти дерево і використовувати його на будівництвах урядових споруд. Для відбудови батуринських об'єктів було задіяно 300 підвод, якими доставляли цеглу, вапно, пісок, воду та землю (БСІ, 2009: 173-174). На різні роботи з полків прибули майстри і робітники – "... каменщиків, плотників, столярей и тергичников ...", а відповідно їх потрібно утримувати і платити заробітну плату (Герасько, 2013а: 281). З 50-х років ХVІІІ ст. на батуринських цегельних заводах вироблялося близько 2,5 млн. штук цеглин на рік. Працювало 400 чол., з яких 300 виготовляли цеглу, 100 копали глину (Путро, 2008: 55). Варто зазначити, що Батурина і його околиці багаті на поклади різнокольорових глин (від білого до темно-коричневого кольору), тому при обмазці будівель зовні і зсередини на Батуринщині використовували білу глину поряд з крейдою і вапном. Видобуток і виробництво останніх було налагоджене поблизу Новгород-Сіверського та Глухова (История и генеалогия, 2014: 192-197), звідки їх і доставляли на батуринське виробництво.

Отже, в цій праці була зроблена спроба дослідити та описати зовнішній і внутрішній вигляд батуринських урядових споруд ХVІІІ ст. на основі досліджень проведених відомими архітекторами та науковцями. Проте за браком достатньої кількості матеріалів в даному дослідженні залишається багато невивчених питань. Після детального дослідження кресленика Батуринського суду земського автором було виявлено, що впродовж понад два століття деякі параметри будівлі вважалися помилковими, що в цілому внесло неясність в загальний розмір будівлі. Зокрема, нами було встановлено наступне: 1) ширина споруди становила 11 аршин, 13 вершків (8, 39 м), а не 9 аршин, 13 вершків (6, 97 м); 2) споруда мала 16 вікон, а не 15, як зазначалося у "Відомості про казенні будівлі Батурина" за червень 1781 р. Залишається невідомим, будувалися приміщення для батуринських урядових служб спеціально чи вони займали раніше збудовані приміщення. Також авторові не вдалося встановити з якого матеріалу були зроблені підмурки у будівлі батуринського суду земського – цегли чи дерева, проте ми схиляємося до тієї версії, що вони були кам'яні (цегляні). Місце розташування суду земського та інших батуринських урядових будівель ХVІІІ ст. також наразі залишається невідомим. Отже, тема "Архітектура батуринських урядових будівель ХVІІІ ст." є ще недостатньо вивченою і потребує подальшого дослідження.

#### Література:

- Адруг, 2008 – Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть. Чернігів, Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. 224 с.
- Батурина, 2009 – Батурина: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2009. 786 с.
- Батуринська старина, 2011 – Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 168 с.
- Блажко, 2010 – Блажко Ю. Батуринська сотня – складова одиниця Гетьманщини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали ІХ Міжнародної студентської археологічної конференції. Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. С. 44-47.
- Вечерський, 2001 – Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІГІАМ, 2001. 350 с.
- Вечерський, 2008 – Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 320 с.
- Виногородська, Ситий, 2008а – Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля // Пам'ятки України. Київ. 2008. Ч. 3. С.28 - 41.

- Виноградська, Ситий, 2008b – Виноградська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуриної фортеці 2001-2002 рр. // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ, 2008. С. 261-277.
- Вовк, 1995 – Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
- Герасько, 2013a – Герасько М.О. Дослідження деяких доповідних записок про будівництво К. Розумовського в Батурині // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 6. Київ-Глухів, 2013. С. 280-282.
- Герасько, 2013b – Герасько М.А. Изразцы из печей дворцово-паркового ансамбля К. Разумовского, находящиеся в Батуриנסком историко-культурном заповеднике // Наука Красноярья. № 4(09). Красноярск, 2013. С. 5-22.
- Герасько, 2013c – Герасько М.О. Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2013. 235 с.
- Гоголь, 1971 – Гоголь М.В. Тарас Бульба. Київ: “Веселка”, 1971. 123 с.
- История и генеалогия глуховских евреев, 2014 – История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Сборник материалов и документов. Можайск, ОАО “Можайский полиграфический комбинат”, 2014. 400 с.
- Путро, 2008 – Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Київ: ДАКККіМ, 2008. Ч. 1. 240 с.
- Таранушенко, 2013 – Таранушенко С. Архітектура урядових будівель Гетьманщини XVIII століття. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2013. 140 с.
- Таранушенко, 2011 – Таранушенко С.А.: Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали. Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. 696 с.
- Терех, 2008 – Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 400-427.
- Українська культура, 1993 – Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
- Українська минувшина, 1993 – Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. Київ: Либідь, 1993. С. 59.
- Українське народознавство, 1994 – Українське народознавство. Навчальний посібник. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
- Чернігівщина, 1990 – Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. 1008 с.
- Yakovenko, 2008 – Yakovenko A. A petrographic analysis of the early modern ceramic stove tiles (“kakhli”) from the excavation of Baturyn // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 339-366.

#### References:

- Adruh, 2008 – Adruh A. Arkhitektura Chernihova druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit'. [Arkhitecture of Chernihiv of the second half of XVII – beginning of XVIII cnt.]. Chernihiv, Chernihivs'kyi TsNTEI, 2008. 224 s. [in Ukrainian].
- Baturyn, 2009 – Baturyn: storinky istoriyi: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Baturyn: pages of history: Collection of documents and materials]. Chernihiv: KP “Vydavnytstvo “Chernihivs'ki oberehy”, 2009. 786 s. [in Ukrainian].
- Baturyns'ka staryna, 2011 – Baturyns'ka staryna: zbirnyk statey Viktora Bondarenka [Baturynska staryna: collection of the articles of Viktor Bondarenko] / upor. Yu.A. Blazhko, L.H. Kiyashko. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, 2011. 168 s. [in Ukrainian].
- Blazhko, 2010 – Blazhko Yu. Baturyns'ka sotnya – skladova odynytysya Het'manshchyny [Baturyn sotnya - component unit of Hetmanate] // Seredn'ovichni starozhytnosti Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy: Materialy IX Mizhnarodnoyi students'koyi arkheolohichnoyi konferentsiyi. Chernihiv: ChNPU imeni T.H. Shevchenka, 2010. S. 44-47. [in Ukrainian].
- Vechers'kyi, 2001 – Vechers'kyi V. Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Het'manshchyny: Formuvannya, doslidzhennya, okhorona. [Arkhitectural and town-planning inheritance of Hetmanate: Forming, research, protection]. Kyiv: NDITIAM, 2001. 350 s. [in Ukrainian].
- Vechers'kyi, 2008 – Vechers'kyi V. Het'mans'ki stolytsi Ukrayiny. [Hetman's capitals of Ukraine]. Kyiv: Nash chas, 2008. 320 s. [in Ukrainian].
- Vynohrods'ka, Sytyy, 2008a – Vynohrods'ka L., Sytyy Yu. Baturyns'ka kakhlya [Baturyn tile] // Pam'yatky Ukrayiny. Kyiv. 2008. Ch. 3. S.28 - 41. [in Ukrainian].
- Vynohrods'ka, Sytyy, 2008b – Vynohrods'ka L., Sytyy Yu. Kolektsiya kakhliv z rozkopok na terytoriyi Baturyns'koyi fortetsi 2001-2002 rr. [Collection of the glazed tiles from excavations on territory of Baturyn fortress 2001-2002] // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv, 2008. S. 261-277. [in Ukrainian].
- Vovk, 1995 – Vovk Kh.K. Studiyi z ukraiyins'koyi etnohrafiyi ta antropolohiyi. [Studios from Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 336 s. [in Ukrainian].

- Geras'ko, 2013a – Geras'ko M.O. Doslidzhennya deyakykh dopovidnykh zapysok pro budivnytstvo K. Rozumovs'koho v Baturyni [The research of some reports for the site development in Baturin by K. Rozumovskiy] // Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 6. Kyiv-Hlukhiv, 2013. S. 280-282. [in Ukrainian].
- Gerasko, 2013b – Gerasko M.A. Izraztsyi iz pechey dvortsovo-parkovogo ansamblya K. Razumovskogo, nahodyaschiesya v Baturinskom istoriko-kulturnom zapovednike [Tiles of stoves from palace and park ensemble of K. Razumovskiy which are kept in Baturin historical-cultural preserve] // Nauka Krasnoyarya. № 4(09). Krasnoyarsk, 2013. S. 5-22. [in Russian].
- Geras'ko, 2013s – Geras'ko M.O. Pobut naseleennya mistechok Chernihovo-Sivershchyny (druga polovyna XVIII – seredyna XIX st.) [Way of life of population of townships of Chernigovo-siverschyna (second half of XVIII – middle of XIX ct.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyiv, 2013. 235 s. [in Ukrainian].
- Hohol', 1971 – Hohol' M.V. Taras Bul'ba. [Taras Bulba]. Kyiv: "Veselka", 1971. 123 s. [in Ukrainian].
- Istoriya i genealogiya gluhovskih evreev, 2014 – Istoriya i genealogiya gluhovskih evreev v zametkah Chernigovskih gubernskih vedomostey. [History of geonology of Glukhov Jews.]. Sbornik materialov i dokumentov. Mozhaysk, OAO "Mozhayskiy poligraficheskiy kombinat", 2014. 400 s. [in Ukrainian].
- Putro, 2008 – Putro O.I. Het'man Kyrylo Rozumovs'kyy ta yoho doba (z istoriyi ukrayins'koho derzhavotvorennya XVIII st.) [Kyrylo Rozumovskiy and his time]: Monohrafiya: v 2-kh chastynakh. Kyiv: DAKKKiM, 2008. Ch. I. 240 s. [in Ukrainian].
- Taranushenko, 2013 – Taranushenko S. Arkhitektura uryadovykh budivel' Het'manshchyny XVIII stolittya. [Architecture of governmental buildings of Hetmanate of XVIII ct.]. Kharkiv: Kharkivs'kyy pryvatnyy muzey mis'koyi sadyby, 2013. 140 s. [in Ukrainian].
- Taranushenko, 2011 – Taranushenko S.A.: Naukova spadshchyna. Kharkivs'kyy period. Doslidzhennya 1918-1932 rr.: monohrafichni vydannya, staty, retsenziyi, dodatky, taranushenkoznavchi studiyi, ilyustratsiyi, dovidkovi materialy [Scientific inheritance. Kharkiv period. Research of 1918-1932; monographic editions, articles, reviews, additions, taranushenkoznavchi studios, illustrations, background papers]. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O.O., 2011. 696 s. [in Ukrainian].
- Terekh, 2008 – Terekh M. Promyslovist' Baturyna doby K. Rozumovs'koho (XVIII – XIX st.) [Industry of Baturyn of time of K. Rozumovskiy (XVIII–XIX)] // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008. S 400-427. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ka kul'tura, 1993 – Ukrayins'ka kul'tura: Lektsiyi za redaktsiyeyu Dmytra Antonovycha [Ukrainian culture: Lectures are after the release of Dmytro Antonovych]. Kyiv: Lybid', 1993. 592 s. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ka mynuvshyna, 1993 – Ukrayins'ka mynuvshyna: ilyustrovanyy etnografichnyy dovidnyk. [Ukrainian past: illustrated ethnographic reference book]. Kyiv: Lybid', 1993. S. 59. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ke narodoznavstvo, 1994 – Ukrayins'ke narodoznavstvo. Navchal'nyy posibnyk. [Ukrainian ethnology. Train aid.]. L'viv: Feniks, 1994. 608 s. [in Ukrainian].
- Chernihivshchyna, 1990 – Chernihivshchyna: entsyklopedychnyy dovidnyk / za red. A. V. Kudryts'koho. [Chernihivshchyna: encyclopaedic reference book. Kyiv: Ukrayins'ka Radyans'ka Entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 1990. 1008 s. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 2008 – Yakovenko A. A petrographic analysis of the early modern ceramic stove tiles ("kakhli") from the excavation of Baturyn // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008. S 339-366. [in Ukrainian].